

Dichters leiden de dans

Liefde in de middeleeuwen

Cas van Houtert

Uitgeverij IJzer
Utrecht

Inhoudsopgave

	Proloog	7
1	De eeuw der wonderen	21
2	Hertog, schelm en dichter	38
3	Liefde is mijn streven	55
4	De helden van Chrétien de Troyes	77
5	Hoofse liefde: Minnaars aan de leiband	111
6	Kapelaan op vrijersvoeten	123
7	De koningin van de liefde	141
8	In de hitte van de dertiende eeuw	204
9	Paus en keizer, water en vuur	239
10	De keizer en zijn geliefden	258
11	Fabliaux: Seks en platte humor	275
12	Boccaccio en zijn <i>Decamerone</i>	290
13	Liefde en seks met een knipoog	299
14	Chaucer, thuis bij koningen en pelgrims	315
15	De verhalen van de pelgrims	325
16	De <i>Roman van de roos</i> ; waar mannen van dromen	338
17	Een seksuele revolutie in versvorm	349
18	Rampspoed, oorlog en waanzin	366
19	De tanden van de tijd	383
20	Het weerwoord van de vrouw	394
21	De <i>Stad der Vrouwen</i>	409
	Namenregister	425
	Geraadplaagde literatuur	439

Proloog

Als het om de liefde en de daarbij gebruikelijke seksuele activiteiten ging, was ook in de middeleeuwen het leven sterker dan de leer. Hetgeen niet wegneemt dat de leer zich wel deed gevoelen en massief genoeg was om het genoeg klein te houden. Hij werd gedictieerd door de kerk van Rome, die geen half werk leverde. Zij betrok zelfs de wacht in de slaapkamer, tot de tanden gewapend met geboden en verboden. Haar dictaat voorzag in een lange, gestaag gegroeide lijst van voorschriften omtrent het kader waarin, de frequentie waarmee, de keuze met wie (en vooral met wie niet), de wijze waarop en de houding waarin de liefde mocht worden bedreven. Mannen mochten zich uitleven, vrouwen moesten zich beheersen. Bewegingloos. Koel als marmer. En dan nog, als aan alle voorschriften was voldaan, waren liefde en seksualiteit niet meer dan een noodzakelijk kwaad. Naar het woord van de apostel Paulus: “Als ze het niet kunnen laten, laat ze dan trouwen. Want trouwen is beter dan branden.” Wie zeker wilde zijn van de toegang tot de ‘eeuwige zaligheid’ deed er het best aan de verleidingen van de wereld, inclusief huwelijk en seksualiteit, de rug toe te keren en zijn heil in de kalmte van het klooster te zoeken. Kloosters en abdijen maakten gouden tijden door. En de bewoners maakten overuren. Dag en nacht zonden zij kolommen van gebed naar de hemel. Onder omstandigheden die zo Spartaans waren dat lichtzinnige gedachten geen kans kregen.

Maar, zoals gezegd, ook in het holst van de middeleeuwen was het leven sterker dan de leer. Wat ook voor de kerk zelf een geluk bij een ongeluk was. Rekenmeesters hebben in onze tijd berekend dat de kerk, als haar gelovigen aan alle geboden en verboden gevolg hadden gegeven, zelf het loodje zou hebben gelegd. Omdat de gelovigen 'het wel geloofden', groeide de kerk als kool. En als er al stagnatie optrad, dan was dat niet aan de trouw van de gelovigen maar aan natuurrampen, hongersnood en enge ziekten te wijten.

Intussen zijn de middeleeuwen het met angst en beven tegemoet geziene jaar duizend zonder kleerscheuren te boven gekomen, zijn de twijfels van de elfde eeuw met pijn en moeite overwonnen en gloort de hoop van de twaalfde eeuw. Tijd dus om de draad van de Liefde in de Middeleeuwen weer op te pakken. Hij voert ons naar het zuiden van Frankrijk, waar we de kleurrijkste figuren van hun tijd ontmoeten: dichters, schrijvers, zangers: de troubadours. Met vertakkingen naar het noorden waar zij *trouvères* heten, naar Duitsland waar zij *Minnesänger* worden en naar Italië, waar zij als *trovatores* furore maken. In hun gezelschap hoeft niemand zich te vervelen.

Bij wijze van voorproef hier het oudste exemplaar uit hun repertoire: een vers in zakformaat, klein, fijn, ongedateerd, zonder titel, geschreven door een onbekende grootheid, maar gelukkig op waarde geschat, gekoesterd en tot op heden bewaard gebleven. Geschikt om als metafoor te dienen voor de nieuwe tijd die is aangebroken.

*Nachtegaal fluit in de linde
Heel de nacht voor mijn beminde.
Met mijn lief lig ik hier in de
Bloemenggaard,
Tot de torenwacht verklaart:
Opstaan, minnaars, 't is gedaan
Want de nieuwe dag breekt aan.*

Een nieuwe dag. Meer dan dat: een nieuwe lente. Compleet met een nieuw geluid. Een *wake-up call*. Hoe bitter lang is het geleden dat het Westen zo'n pareltje heeft voortgebracht. Honderden getalenteerde 'volgers' staan klaar om een breed publiek van hun *trouvailles* te laten genieten. Met als voorganger een man die tot de rijksten en machtigsten van zijn tijd behoort: hertog Willem IX van Aquitanië. Hij zal als de eerste volbloedtroubadour de geschiedenis in gaan. Een onberekenbare en egoïstische heerser, een regelrechte ramp als kruisvaarder, wanstaltig als echtgenoot en berucht als vrouwenjager. Maar geslaagd als dichter. Cum laude.

In plaats van zijn rijk, dat zich uitstrekt van de Pyreneeën tot aan de Loire en van de Atlantische Oceaan tot de uitlopers van de Alpen, naar behoren te besturen, gaat hij op tournee langs zijn eigen kastelen en die van zijn vazallen. Om daar uit volle borst en een verhit hart de geneugten van de vrije liefde te bezingen. Een theaterman *pur sang*. Tot groot enthousiasme van zijn gehoor. Een man die de ideeën die hij bezingt zelf ook naar hartenlust in praktijk brengt, met als gevolg dat hij zich veel woede en vijandschap op de hals haalt. In zijn kielzog ontstaat een bende volgelingen die uitwaaiert tot in Italië en Duitsland toe. Vrijgevochten dichters, zangers en levenskunstenaars. Zij verrijken de middeleeuwen met een sprankelende vorm van literatuur.

De zomerzon breekt door als in het gezegende jaar 1122 de kleindochter van Willem IX, Eleonora van Aquitanië het licht ziet. Een vrouw uit duizenden. Een adembenemende schoonheid, uitgerust met unieke gaven van geest en hart. De hele komende eeuw zal zij op het wereldtoneel een glansrol spelen. Zij is pas vijftien als politieke machten haar in de armen van de Franse koningszoon en troonopvolger Lodewijk VII drijven. Een man die in alles haar tegenbeeld is. Een ijskonijn. Niet geschikt voor het echtelijk bed. En als hij er toch in belandt, geneigd tot in de puntjes de kerkelijke voorschriften te volgen. Wat zijn levenslustige en frivole gade de klacht ontlokt dat zij niet met een monarch maar een *monachus*, een monnik is getrouwd.

Terwijl hij met zijn krijgsmacht te velde trekt en daar blunder op blunder stapelt, gaat Eleonora op grootse wijze de verving te lijf. In het gure, door gedwongen zuinigheid geplaagde Parijs, laat zij een warme, met zuidelijke frivoliteit geladen wind waaien. Een wervelwind. Ze heeft haar eigen hofhouding, haar eigen couturiers en kleedsters, haar eigen koks en keukenbrigade, haar eigen banketbakkers en sommeliers, haar eigen stoeterij en valkeniers meegebracht. En kunstenaars: muzikanten, dichters en zangers. Zij zijn het die ongeremd haar charmes bezingen. Met een vrijmoedigheid die doet vermoeden dat zij er persoonlijk deel aan hebben.

Parijs komt ogen en oren tekort. Het duurt niet lang of de roddelpers gaat zich roeren.

En de koning? Hij laat haar begaan maar neemt geen deel aan haar leven. Tot overmaat van ramp besluit hij op kruistocht te gaan. Eleonora, die wel voelt voor een verzetje, deelt hem mee dat zij ook gaat. Niet als gezelschapsdame maar aan het hoofd van een eigen militaire eenheid. Rijkelijk voorzien van vrouwelijk schoon. Haar kruisvaart, zo noteren meereizende verslaggevers, lijkt eerder een luisterrijke jacht- en feestpartij dan een pelgrimage.

In Antiochië loopt het spaak. Daar ontmoet Eleonora – waarschijnlijk niet geheel onverwachts – een familielid en jeugdvriend, de illustere Raymond van Poitiers, die vele jaren eerder naar het Midden-Oosten was geëmigreerd en daar een glanzende carrière had gemaakt. Hij is nu graaf van Edessa, tevens prins van Antiochië en baadt zich in een weelde waarvan vorsten in Europa niet eens kunnen dromen. Hij staat ook bekend als een ongebreideld vrouwenjager; er schuilt in zijn hofhouding zoveel vrouwelijk schoon dat boze tongen van een harem spreken. Het weerzien is allerhartelijkst en meer dan dat. De prins en de koningin koesteren zich zo nadrukkelijk in elkaars gezelschap dat spoedig wilde verhalen de ronde doen. Koning Lodewijk is een gewaarschuwd man en heeft plotseling veel haast de reis naar Jeruzalem te vervolgen. Dat valt niet mee, want Eleonora weigert daar aan mee te werken. Er ontstaat een woordenwisseling waarbij de vorstin de tekort-

komingen van haar man breed uitmeet. Wanneer zij de volgende morgen, als de koning met zijn leger gereed staat voor de afreis, op het appel ontbreekt, laat hij haar arresteren en in een geblindeerde koets, omgeven door een stevig escorte, mee naar Jeruzalem slepen. Een handelswijze die zelfs in een meer harmonisch huwelijk met een minder trotse vrouw zelden verdragen wordt. Het verblijf in de Heilige Stad wordt een kwelling, de thuisreis over zee een regelrechte ramp. Afgezien dan van een kortstondig beleefdheidsbezoek aan paus Eugenius III dat plaatsvindt in diens buitenverblijf in de Albaanse Heuvels. De Heilige Vader waagt daar zowaar een verzoeningspoging, laat de echtelieden in afzonderlijke gesprekken hun hart uitstorten en brengt hen in een vaderlijk gesprek nader tot elkaar. Hij laat voor hen zelfs een liefdesnestje inrichten met veel kaarsjes en lust opwekkende versnaperingen. Als de vrede is getekend, begeleidt hij hen naar hun bed en geeft hij hun zijn pauselijke zegen. En ziet, die nacht voltrekt zich tussen de lakens een wonder. Spoedig na hun vertrek wordt duidelijk dat Eleonora in verwachting is. Vreugde alom. In Parijs worden verregaande maatregelen genomen om de langverwachte opvolger welkom te heten. Maar helaas, Eleonora schenkt haar man geen zoon maar een dochter. Zij zal als Maria van Champagne de geschiedenis in gaan, een briljante vrouw die van haar moeder de passie voor kunst, literatuur en een schitterend hofleven heeft geërfd. Maar aan het Franse hof telt dat niet. Geheel in de geest van de tijd wordt Eleonora aan het jammerlijk falen schuldig verklaard. Het is de druppel die de emmer doet overlopen. Zelfs de kerk begrijpt nu dat het huwelijk niet meer te redden is en neemt haar toevlucht tot de gebruikelijke smoes dat er van een verboden verwantschap sprake is. De scheiding een formaliteit. Voor de kerk heeft het huwelijk niet eens bestaan.

Met onmiddellijke ingang is Eleonora weer de meest begeerde partij van haar tijd. Wat nadrukkelijk wordt geïllustreerd door pogingen van twee vooraanstaande Franse edelen om haar met geweld te schaken en tot de hunne te maken. Maar Eleonora heeft haar volgende bruidegom al gekozen. Het is Hendrik Plantagenet,

de robuuste telg uit een vooraanstaand Normandisch geslacht met veel bezittingen aan de westflank van het Franse koninkrijk. Dat hij ook kandidaat is voor de Engelse koningskroon is mooi meegenomen. Het huwelijk wordt halsoverkop in Poitiers gesloten, waarna de bruidegom als Hendrik II zijn rechten op de Engelse troon verzilvert. Zo wordt Eleonora voor de tweede keer koningin, wat in de geschiedenis een unicum zal blijken. Zij belooft haar man – de wraak op zijn voorganger is zoet – met een formidabel nageslacht. In vijftien jaar tijds baart zij hem vijf zonen (van wie de oudste, Willem, al na drie jaar sterft) en drie dochters. Van de zoons zullen vooral de roemruchte Richard Leeuwenhart en de mislukkeling Jan zonder Land (door geschiedschrijvers ook wel Jan zonder Moraal genoemd) het beeld van hun tijd bepalen.

De liefde tussen hun ouders is niet van lange duur. Als het gezin na de komst van Jan zonder Land compleet is (Eleonora is dan 45 jaar), slaat de verwijdering toe. Niet in de laatste plaats omdat Hendrik II het gepast vindt zijn maîtresses publiekelijk in de watten te leggen. Een breuk wordt onvermijdelijk als de koning zijn ambitieuze zoons bruuskeert door ze met valse beloften aan het lijntje te houden. Zij komen in opstand en zien er geen been in bij de Franse koning steun te zoeken. Die begrijpt dat hier een mooie kans ligt oude rekeningen te vereffenen. Eleonora moet kiezen tussen haar gemaal en haar zoons en kiest voor de laatsten. Wat Hendrik ertoe brengt haar te laten ontvoeren en in een afgelegen Engels kasteel op te sluiten. Haar detentie zal vijftien jaar duren en haar van het ene sombere slot naar het andere voeren. Pas als haar man totaal ontluiserd en ontredderd in zijn voorvaderlijk kasteel te Chinon zijn laatste adem uitblaast, komt zij vrij. En verrast zij de wereld met een ongebroken daadkracht. Het is alsof zij een welverdiende *sabbatical* in een aangenaam oord heeft doorgebracht.

Haar eerste reisdoel is Aquitanië waar zij als een halfgodin ontvangen en aanbeden wordt. In weinig tijd herstelt zij de immense schade die haar jaloerse echtgenoot heeft aangericht. Daarna wacht haar de even delicate als zware taak in Engeland het giganti-

sche kapitaal te verzamelen dat nodig is om haar door keizer Hendrik VI in gijzeling gehouden zoon Richard Leeuwenhart vrij te kopen. Ze gaat het geld zelf brengen en kan na een scheiding van vele lange jaren haar inmiddels tot een levende legende gepromoveerde oogappel in de armen sluiten. Nog vóór de eeuw verstreken is, sterft Richard in haar armen, geveld door een zondagsschot van een Franse boogschutter.

Haar rol is nog steeds niet uitgespeeld. Zij steekt haar nog altijd onaangetast gezag en de energie van haar laatste jaren in diplomatieke missies. Zij is bijna tachtig als zij nog over de Pyreneeën reist om aan het hof in Burgos een van haar kleindochters, Blanca van Castilië, op te halen die zij heeft uitverkoren om de bruid van koning Lodewijk VIII van Frankrijk te worden. Het is haar laatste huzarenstuk. De jaren die haar nog resten brengt zij door in de abdij van Fontevraud, lezend, schrijvend, bemiddelend en op afstand meeregerend. Daar glijdt zij de eeuwigheid binnen en wordt zij begraven in een tombe waarop een groot kunstenaar haar beeltenis heeft neergelegd, sereen, lezend in een boek en – zoals ze geleefd heeft – meer dan levensgroot.

In het kielzog van dichters en zangers maken de vertellers van mooie verhalen over helden en heldinnen hun opwachting. Het verkeer tussen Frankrijk en Engeland is intensief in die jaren. Zo kan het gebeuren dat lezers aan beide kanten van Het Kanaal in de ban raken van oude sagen en mythen die door geboren vertellers worden opgedoken en in een eigentijds jasje gestoken. Op eenzame hoogte troont Chrétien de Troyes, een schrijver die tot de grootsten uit de geschiedenis kan worden gerekend. Hij stuurt grootheden als koning Arthur en zijn koningin Guinevere de wereld in, aan het hoofd van een legertje helden als Lancelot, Yvain, Erec en Perceval. Helden die gemeen hebben ‘dat zij zichzelf liever de keel afsnijden dan een in nood verkerend meisje in de steek te laten’. Meestal zijn het door gewetenloze booswichten in de problemen gebrachte vrouwen die de koene ridders tot grootse daden brengen. Chrétien de Troyes levert alleen succesverhalen.

Afgezien dan van die ene *loser*, de al genoemde Perceval, die nota bene oog in oog komt te staan met de Graal, het meest vereerde en (vergeefs) gezochte voorwerp uit de middeleeuwen, en de gouden kans om het heilbrengende kleinood voor de wereld te bemachtigen aan zich voorbij laat gaan. Dus wordt hij een antiheld. Zij het dat zijn geestelijke vader voornemens is hem nog zijn revanche te gunnen. Helaas, vóór hij daartoe komt, valt de pen hem uit de handen en wordt hij door de dood ontvoerd.

De helden mogen rijk gevarieerd, grillig, onvoorspelbaar en niet zelden lichtelijk bizar zijn, de machthebbers in de echte wereld doen op dit stuk nauwelijks voor hen onder. Dat wordt rijkelijk geïllustreerd door de bijnamen die hun door tijdgenoten of geschiedschrijvers worden toegekend: Richard Leeuwenhart, Lodewijk (VIII) de Leeuw, Lodewijk (IX) de Heilige, Jan (II) de Goede, Karel (V) de Wijze, Karel (VI) de Waanzinnige, Karel (VII) de Bastaard en Jan zonder Vrees. En *last but not least* de grootste van allen, de weergaloze Frederik II die als de *Stupor Mundi* door het leven gaat. De wereld verbazen, dat willen ze allemaal. Wij zullen ze in de komende hoofdstukken ontmoeten en de aandacht geven die zij verdienen. Temeer daar zij ook op het gebied van de liefde hun mannetje staan.

De stichtende verhalen van Chrétien de Troyes leiden uiteindelijk naar een opmerkelijk fenomeen, een vorm van vrijage die als *hoofse liefde* de geschiedenis in zal gaan. Het bijzondere is dat daarbij niet de man maar de vrouw op een voetstuk wordt geplaatst. Zij wordt het middelpunt van een hofleven waarin door liefde verteerde ridders voor haar door het stof gaan, hun leven wagen op het toernooiveld, de wereld intrekken om heldendaden te verrichten of een *queeste* tot een goed einde te brengen, met geen andere beloning dan van haar een prijsje, een goedkeurende blik of een doekje voor het bloeden te ontvangen. De ridder is het vergund haar te eren met diepe kniebuigingen en vurige verzen, maar verder mag hij niet gaan, want ridderlijke kuisheid is zijn kostbaarste bezit.

In feite is het niet veel meer dan een met bombast en rituelen

omgeven gezelschapsspel voor hogere kringen, strak geregisseerd door landheren die er een middel in zien hun altijd roerige ridderschaar in toom te houden. Een lang leven is het verschijnsel niet beschoren. Waarschijnlijk omdat een van begeerte uit zijn harnas barstende maar desondanks kuis blijvende ridder toch wat ver van de realiteit af staat. En misschien ook omdat, zoals boze tongen beweren, minder standvastige ridders toch vroeg of laat tussen de lakens van hun *vrouw*e belanden.

Er gaapt een ontzagwekkende afstand tussen de in hogere sferen vertoevende elite en de op de begane grond acterende boeren, burgers en buitenlui. Op pleinen en in kroegen doet een heel andere vorm van literatuur de ronde: het volksverhaal. Gemaakt door en voor de heffe des volks. Dijenkletsers vol karikaturen, stommiten en schelmenstreken. En seks, heel veel seks. Schuttingtaal. Hoe platter hoe liever. De verzamelnaam is *fabliaux*. Ze wemelen van bedrogen echtgenoten, oliedomme boeren, zondige paters, kwaadaardige rijkards en doortrapte of juist onnozele meiden. Vooral in de dertiende en veertiende eeuw galmt het geschater over de markten van Frankrijk en Engeland. Ook de Italianen en zelfs Duitsers zijn er dol op.

Uitgedaagd door dit veelkleurige en nooit saaie materiaal maken twee eminente schrijvers zich meester van het genre: Boccaccio in Florence en Chaucer in Canterbury. Beiden zijn zo verstandig de materie niet te kuisen maar wel naar hun eigen literaire niveau te tillen. En haar met hun eigen spiritualiteit te kruiden. Dat van beide meesterwerken nog steeds moderne Nederlandse vertalingen de ronde doen, maakt duidelijk dat zij nog altijd tegen de tand des tijds zijn opgewassen.

Het tijdperk van de mooie en dankzij hun erotische inslag bekoorlijke verhalen loopt op een eindje als in de jaren twintig van de dertiende eeuw de jonge dichter Guillaume de Lorris het woord neemt. Uit zijn pen vloeit het eerste deel van de *Roman de la Rose*, een werk dat de geschiedenis van de liefde in de middeleeuwen

een verrassende en verbazingwekkende wending geeft. Het (minderheids)aandeel dat De Lorris voor zijn rekening neemt, heeft eerder het karakter van een slotakkoord dan van een nieuw begin. Het heeft de vorm van een droom, wat zijn auteur de gelegenheid geeft zich uit te leven in niet erg geloofwaardige taferelen en bizarre wendingen. Een niet met name genoemde jongeman krijgt toegang tot de Tuin der Lusten waarin elegante mannen en beeldschone vrouwen elkaar met zang en dans amuseren, het hof maken en zich, als de tijd daar is, discreet terug trekken in het struikgewas om zich vol overgave aan hun belangrijkste taak, het beoefenen van de liefde, te wijden. Gek genoeg wordt de jongeman niet verliefd op een van de vrouwen, hoewel die toch bemoedigende namen dragen als Goed Onthaal, Liefderijk en Rondborstigheid. Hij valt op een roos, meer precies een roos-in-de-knop die, 'rozig en licht gezwollen', op uitbarsten staat en een geur verspreidt die 'tot diep in zijn schoot doordringt'. Een vurige begeerte dwingt hem haar te plukken en van haar bladeren te ontdoen teneinde door te dringen in haar meest intieme geheimen. Maar helaas, als hij op het punt staat in actie te komen, wordt hij betrappt door kijkende vrouwen met onheilspellende namen als Kwade Tong, Kuisheid en Afgunst. Zij jagen hem van hun erf af. En om te voorkomen dat het van kwaad tot erger gaat, verbouwen zij de tuin tot een bolwerk met afschrikwekkende muren en grimmige poorten waarbinnen voor de liefde geen plaats is. Geschokt en overmand door verdriet zoekt de jongeman een goed heenkomen. De laatste berichten zijn dat hij op een onbekende plaats vergetelheid zoekt, verlangend naar een genadige dood.

Het boek, geschreven in vierduizend vloeiende verzen, wordt geen succes. Hoewel toch niemand minder dan de grote Chaucer het goed genoeg vindt om er een Engelse vertaling van te maken. De Franse en Engelse intellectuelen, verwend als ze zijn met verhalen die wel goed aflopen, laten het links liggen.

De stilte rond de roman duurt bijna veertig jaar. Dan neemt, om het werk tot een goed einde te brengen, een nieuwe ster aan het firmament de pen ter hand, Jean de Meung, zeergeleerd, pro-